

Gregor Johann Mendel

Před 200 lety – 20. července 1822 – se narodil Johann Mendel, řeholním jménem Gregor. Život a dílo opata augustiniánského kláštera ve Starém Brně, včelaře, meteorologa a prvního člověka, který při křížení rostlinných druhů objevil a pozoroval jistou pravidelnost znaků a dokázal ji i číselně vyjádřit, díky čemuž je považován za zakladatele genetiky, jsou podrobně popsány mimo jiné na stránkách Živy v příspěvku nazvaném Gregor Johann Mendel – životní osudy a jeho působení na Moravě (2012, 6: 266–268).

Protože se v průběhu letošního roku Mendelovu počest konají nejrůznější akce (viz např. <https://mendel.brno.cz/>, ohlédnutí za nimi přinese prosincové číslo Živy), věnujeme zde pozornost i jeho jménu, konkrétněji tomu, jak se jménem Mendel zacházíme při skloňování a jak tvoříme odvozené přivlastňovací přídavné jméno. Motivací se stal také dotaz tazatelky obracející se na jazykovou poradnu Ústavu pro jazyk český AV ČR, kterou zaujalo, že akce k připomenutí výročí pořádá mimo jiné Mendelovo muzeum, sídlící na Mendlově náměstí.

Přestože to tak možná na první pohled nevypadá, pojmenování muzea i náměstí je z jazykového hlediska v pořádku. Mužská příjmení se zakončením -el (Mendel, Havel, Nobel, Diesel, Hegel, Menzel...) se při skloňování nechovají jednotně. Některá tzv. pohybné -e- při skloňování vypouštějí, u jiných zůstává zachováno. Přihlížíme k tomu, zda je nositelem jména cizinec, nebo Čech, důležitou roli hraje i výslovnost a u českých nositelů rovněž rodinná tradice.

Pokud je nositelem jména cizinec (např. Nobel), -e- se při skloňování a odvozování přivlastňovacího přídavného jména nevypouští: 2. pád je Nobela, přivlastňování vyjadřujeme tvary Nobelův, Nobelova, Nobelovo. Domácí příjmení, která mají původ v rodných jménech (např. Havel, Pavel), při skloňování pohybné -e- vypouštějí: bez Havla, Pavla; Havlův, Pavlův. U jmen jako Zavřel, Suchomel, Chmel je však -e- součástí kmene a zůstává zachováno: Zavřela, Suchomela, Chmela.

Největší uživatelská nejistota se objevuje při zacházení s příjmeními cizího původu, jejichž nositeli jsou Češi. U nich příručky doporučují respektovat rodinnou tradici (kterou ale bohužel leckdy neznáme). Např. příjmení Štancel může být v jedné rodině vyslovováno [štancel], v jiné [šťancel]. Jestliže se -e- vyslovuje, doporučuje se zachovat ho v tzv. nepřímých pádech i v grafické podobě. Pokud se nevyslovuje, v grafické podobě ho v nepřímých pádech vypouštíme. Proto je třeba u některých jmen připustit obě možnosti zápisu, např. Štancel – Štancela i Štacla, Riegel – Riegela i Riegla, Menzel – Menzela i Menzla. Totéž platí pro jméno Mendel. Rakouský přírodovědec moravského původu používal němčinu i češtinu; v pořádku jsou jak

1 Gregor Johann Mendel, někdy po r. 1868. Snímek z archivu Mendelova muzea při Masarykově univerzitě v Brně (Živa 2012, 6: 266–268)

2 Hrách setý (*Pisum sativum*). Atlas des plantes de France (Amédée Masclaf 1891)

tvary Mendela, tak Mendla, tudíž i posevivum může mít dvojí podobu: Mendelův (Mendelova, Mendelovo) i Mendlův (Mendlova, Mendlovo).

Přestože je název Mendlovo náměstí slovtvorně náležitý, občas vzbuzuje uživatelskou pozornost. Důvodem je nepochybně to, že varianty jména se zachovaným -e- jsou dnes frekventovanější. Potvrzují to i Mendelova univerzita v Brně nebo opavské Mendelovo gymnázium a Mendelova střední škola v Novém Jičíně.

Obdobně zacházení se jménem (cizinec versus Čech, výslovnost) sledujeme u mužských příjmení se zakončením -er (Winter, Foester, Wolker, Schikaneder, Foerster, Uher). I u nich může mít rodinná tradice

vliv na to, zda -e- zůstane zachováno i při skloňování. A také v této skupině existuje známá osobnost, jejíž jméno vídáme v obou jazykově možné podobě – básník Jiří Wolker. Podle propozic se celostátní přehlídka uměleckého přednesu a divadla poezie (letos se koná již 65. ročník) jmenuje Wolkrův Prostějov. V Českém národním korpusu však najdeme stovky dokladů z publicistických textů, v nichž se píše o Wolkerově Prostějově.

Mendelovo jméno je nerozlučně spjata s pokusy s křížením hrachu (přesněji hrachu setého – *Pisum sativum*). Pravidla, která na jejich základě formuloval, jsou známa jako Mendelovy zákony dědičnosti. Objevy z poloviny 19. století (věnoval se jim v Brně v letech 1856–63) se staly základem nového vědního odvětví zabývajícího se dědičností, pro něž na počátku 20. století britský vědec William Bateson navrhl termín genetiky.

Etymologie (jazyková disciplína věnující se původu slov) často pracuje s jazykovou prehistorií, s nedoloženými tvary a významy slov. Proto je přes veškerou snahu lingvistů etymologů původ některých výrazů nejasný, u jiných se nabízí více možností výkladu. V tomto případě je to však jiné: nově utvořené slovo genetiky nezpochybnitelně odkazuje k řeckému génesis (v latině genesis), souvisejícím s gignomati s významem rodit se, vznikat. Z řeckého základu génos (rod, pokolení) vychází také termín gen. I ten byl navržen ve 20. století.

Zato hrách patří k těm slovům, o jejichž původu lze jen spekulovat. Etymologické slovníky se shodují, že jde o všeslovanský výraz a že praslovanské gorchъ nemá zjevnou etymologii. Protože jde o název staré kulturní plodiny, která se v Evropě šířila od jihu, je možné, že slovanský název je praevropský a má spojitost s románskými názvy luštěnin se základem gar-. Jinou možností je příbuznost se staroitalským gharbat (tře). Každopádně jde o výraz starý, s užitím doloženým od 14. století. V Elektronickém slovníku staré češtiny, zpracovávaném slovní zásobu češtiny od jejich počátků do konce 15. století, je zaznamenáno i přenesené označení vlašský hrách pro cizrnu.

Výrazem hrách označujeme jak popínávanou bylinu pěstovanou pro semena v luscích, tak kulovité semeno. Protože byl hrách vždy běžnou potravinou, není divu, že se objevuje i v obrazných vyjádřeních. Stále živý je obrat jako když hrách na stěnu hází (tedy marně, zbytečně) a přirovnání slzy jako hrachy. Starší slovníky zachycují i dnes neužívané frazémy mít se jako hrách u cesty (mít se špatně), počítat i hrách do hrnku (být lakomý) a lézt někomu do hrachu (dnes spíše lézt do zelí).

Známa říkanka „hrách a kroupy, to je hloupý, ty my máme každý den“ připomíná, že pokrmy z hrachu a krup byly běžnou součástí jídelníčku. V českém lidovém prostředí se obvykle užívalo označení kočičí svatba/svarba, kočičí tanec; některé recepty ale upozorňují, že správná svarba má místo hrachu čočku. O složení pokrmu můžeme polemizovat, ale zásadní roli hrachu v Mendelových pokusech zpochybňovat rozhodně nelze.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.